

ΜΕΛΕΤΕΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ 12ης ΕΤΗΣΙΑΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
18-20 Απριλίου 1991

STUDIES
IN GREEK LINGUISTICS

PROCEEDINGS OF THE 12th ANNUAL MEETING
OF THE DEPARTMENT OF LINGUISTICS
FACULTY OF PHILOSOPHY
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

18-20 April 1991

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1992

Άννα Παναγιώτου

Εξέλιξη του ονόματος και του ρήματος
της Ελληνικής κατά την ελληνιστική,
ρωμαϊκή και πρόιμη βυζαντινή περίοδο
Τα επιγραφικά δεδομένα της Μακεδονίας

Résumé

Cet article essaie de décrire l'évolution du système nominal et verbal du grec d'après les exemples empruntés aux inscriptions grecques de Macédoine du IVe s. a.C. au VIIe s. p.C.

Les évolutions phonétiques et phonologiques survenues ont eu, comme il est attendu, leur impact sur la morphologie ; malgré le conservatisme graphémique normal -et essentiel dans ce secteur pour la transmission du message- les échanges graphiques montrent l'évolution du système dans la langue parlée. Dans cette dernière on observe une tendance au syncrétisme avec diminution du nombre des formes différentes dans le paradigme, ainsi que bouleversement, simplification, voire même élimination des modèles. Les formes nouvelles, souvent peu orthodoxes par rapport aux normes, inconnues des époques précédentes, indiquent les tâtonnements, les nouveaux chemins et les nouveaux systèmes mis en place. Un grand nombre d'entre eux on le retrouvera, en partie ou en total, dans les parlars néo-grecs du nord, ou même, dans la koiné néo-grecque.

Ο. Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι η παρουσίαση στοιχείων από τις επιγραφές της Μακεδονίας (από την Πίνδο ως τον Νέστο και από την Πιερία ως και την Πελαγονία¹) με σκοπό τη διερεύνηση της εξέλιξης του ονοματικού και ρηματικού κλιτικού συστήματος κατά την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

0.1. Οι περισσότερες μελέτες που αφορούν στην εξέλιξη του κλιτικού συστήματος της Κοινής βασίζονται κατά κύριο λόγο στο υλικό των παπύρων, της ύστερης αρχαίας ελληνικής γραμματείας (όπου η Καινή Διαθήκη έχει βαρύνοντα ρόλο) και λιγότερο των επιγραφών. Η μικρή αντιπροσώπευση των επιγραφικών κειμένων οφείλεται κυρίως στην έλλειψη μελετών που εξαντλούν το υλικό μιας περιοχής, απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιολόγηση αυτού του τελευταίου.

Έτσι, συχνά, ακόμα και όταν οι συγγραφείς χρησιμοποιούν επιγραφικό υλικό, το κάνουν ευκαιριακά και χωρίς σφαιρική εικόνα, με αποτέλεσμα οι σχετικές συνθέσεις να παρουσιάζουν συχνά κενά στα επί μέρους θέματα. Κατά συνέπεια, το υλικό που παρουσιάζουμε εδώ είχε σχεδόν ως μοναδική βάση συγκρίσεως τη μελέτη του Cl. Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*², Nancy 1987 για το μικρασιατικό υλικό.

0.2. Η Μακεδονία είναι γλωσσικά χώρος αρκετά συντηρητικός: παράγοντες όπως το συγκεντρωτικό σύστημα διοικήσεως, η συγκέντρωση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού σε δεκαπέντε περίπου μεγάλα ή μεσαίου μεγέθους αστικά κέντρα, τα περισσότερα των οποίων γνώρισαν μεγάλη άνθιση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η ευμάρεια της περιοχής -χωρίς αυτό να σημαίνει φυσικά ότι δεν υπήρχε συγκέντρωση πλούτου-, συνετέλεσαν στον συντηρητισμό για τον οποίο μίλησα, τουλάχιστον στον γραπτό λόγο. Και λέω «τουλάχιστον» επειδή δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι φιλόλογοι (υπό την ευρεία έννοια), καλούμεθα να βγάλουμε συμπεράσματα για την ομιλούμενη γλώσσα μιας περιοχής και μιας παρωχημένης εποχής βασιζόμενοι στα γραπτά της μνημεία. Οι εκτιμήσεις μας ενέχουν κατά συνέπεια ποσοστό υποθέσεων.

0.3. Γενικά μιλώντας, οι εξελίξεις στη μορφολογία δεν είναι πάντοτε τόσο εμφανείς, όσο στη φωνολογία για παράδειγμα. Ο λόγος είναι ότι με την παραδοσιακή γραφή προστατεύεται το μόρφημα, το οποίο είναι βασικός παράγοντας για την κατανόηση και τη μετάδοση του μηνύματος σε γλώσσες όπως η ελληνική, όπου έχει βασικό ρόλο στη σύνταξη, άρα στην επικοινωνία. Για τον λόγο αυτόν, μια αλλαγή στη γραφή του μορφήματος μπορεί να αποτελέσει ανασχετικό παράγοντα στην κατανόηση του κειμένου. Έτσι, ο συντηρητισμός στη γραφή είναι μεγαλύτερος στο μόρφημα

παρά στη ρίζα της λέξης, γεγονός που πάντοτε παρέσυρε σε εσφαλμένα συμπεράσματα τους φιλόλογους, κυρίως σε ό,τι αφορά στη χρονολογία εμφάνισης ορισμένων φαινομένων αλλά και στην ερμηνεία τους².

0.4. Άλλοι παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τη γραφή και να δώσουν μια κατά πολλούς αιώνες καθυστερημένη εικόνα εξέλιξης στη μορφολογία είναι το υπόστρωμα: σε περιοχές ελληνικού υποστρώματος (όποιος και να είναι ο διαλεκτικός του χρωματισμός) όπως η Μακεδονία, παρουσιάζονται πάντοτε λιγότερες αποκλίσεις από τη γραμματική (στην ευρεία της έννοια). Παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη (και επομένως τα χρόνια εκπαίδευσης, δηλαδή η επίδραση του σχολείου και της -διορθωτικής πάντα- σχολικής γραμματικής) μπορούν να επηρεάσουν ένα κείμενο, να το διορθώσουν σε σχέση με «αυτά που λέγονται, αλλά δεν γράφονται».

0.5. Είναι γνωστό ότι η Κοινή της Μακεδονίας έχει ως αφηγήτρια την υιοθέτηση της αττικής στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., προφανώς για τις ανάγκες του γραπτού λόγου: η μακεδονική, παρακλάδι, προφανώς, των βορειοδυτικών διαλέκτων, δεν είχε γραπτή παράδοση. Αυτό που δανείστηκαν οι Μακεδόνες ήταν η συντηρητικότερη μορφή της αττικής (για την ακρίβεια, ήδη της αττικής κοινής), η γλώσσα της διοίκησης, των εξωτερικών σχέσεων, της εκπαίδευσης και του γραπτού πεζού λόγου. Όμως η εξέλιξη του φωνολογικού συστήματος της μακεδονικής κοινής υπήρξε στα περισσότερα σημεία παράλληλη και προς την ίδια κατεύθυνση με αυτή της αττικής κοινής.

0.6. Καθ' όλη τη ρωμαϊκή περίοδο η Κοινή παρουσιάζει, στα επίσημα κείμενα τουλάχιστον, αξιοσημείωτη ομοιογένεια. Οι ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις μοιάζουν συχνά να γίνονται προς την ίδια κατεύθυνση. Αυτό που διαφοροποιεί την Κοινή της μιας ή της άλλης περιοχής είναι κυρίως κατά τον β' αι. μ.Χ. μια προσπάθεια αναπαράστασης και προβολής του (από αιώνες χαμένου) διαλεκτικού χρώματος. Αυτή η τάση εκφράζεται κυρίως με ψευδοδιαλεκτισμούς ή με μίμηση των στοιχείων που θεωρούντο δείγματα της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς³. Στη Μακεδονία αυτή η εθνικιστική αναβίωση περιορίζεται στη χρησιμοποίηση δυναστικών ονομάτων (Φίλιππος, Αλέξανδρος κλπ), ή, αυτό που μας ενδια-

φέρει άμεσα, παραδοσιακών ονομάτων με τη διαλεκτική κατάληξη (Άντιγόνα, Άλκέτας για παράδειγμα). Στους εκτός ονομαστικής χώρους, στη γλώσσα αυτή καθ' αυτή δηλαδή, η τοπική διάλεκτος δεν είχε καμία επίδραση στην Κοινή της περιοχής κατά την περίοδο αυτή.

0.7. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο και ιδιαίτερα κατά τον β' και το μεγαλύτερο μέρος του γ' αι. μ.Χ., λόγω της συγκλίσεως ευνοϊκών οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, η αυτοκρατορία γνωρίζει σημαντική πολιτιστική άνθιση. Μία από τις συνέπειες αυτής της άνθισης είναι ο πολλαπλασιασμός, σε όλη την επικράτεια, των γραπτών μνημείων, ιδιωτικών και μη. Ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός των πρώτων (επιτύμβια, απελευθερωτικές επιγραφές, αναθέσεις από ιδιώτες) δίνει πολλά σχετικά στοιχεία για την ομιλούμενη γλώσσα, στοιχεία που κανονικά καλύπτονται και δεν εμφανίζονται στα επίσημα κείμενα, τα οποία εξ ορισμού μένουν πιο κοντά στην «κλασσική» γραμματική και σύνταξη.

1. Παρά τους ανασχετικούς αυτούς παράγοντες που επηρεάζουν ή παραμορφώνουν την εικόνα που έχουμε για την προφορική γλώσσα, η εξέλιξη στους τομείς της φωνητικής και κατ' ακολουθίαν της φωνολογίας προ και κατά την ελληνιστική περίοδο είχε άμεσες συνέπειες στη μορφολογία: η μείωση του αριθμού των φωνημάτων και ο μονοφθογγισμός των διφθόγγων προκάλεσε τη σύγχυση μεταξύ των διαφόρων κλιτικών συστημάτων, την ανασυγκρότηση και την ενίσχυση ορισμένων από αυτά.

Η πόλωση αυτή θα δημιουργήσει στα ουσιαστικά και στα επίθετα δύο κύρια κλιτικά συστήματα. Το πρώτο, με αρσενικά σε -ας ή -ης χαρακτηρίζεται από ένσιγμη ονομαστική και άσιγμη γενική -α και -η αντίστοιχα. Το δεύτερο, με αρσενικά σε -ος/γεν. -ου συνεχίζει τα παλιά θεματικά, με λιγότερες συγκριτικά αλλαγές από την πρώτη ομάδα.

1.1. Στην ονομαστική ενικού των αρσενικών, αποκλειστικά στον τομέα της ονομαστικής, σημειώνονται πολλά παραδείγματα καταλήξεων σε -ας εκεί που το αττικό μοντέλο είχε -ης. Αυτό οφείλεται στην επίδραση της μακεδονικής διαλέκτου: η ονομαστική, τομέας καθ' εξοχήν συντηρητικός (και ανεξάρτητος από το σύστημα της γλώσσας αυτής καθ' αυτής), διατήρησε εν πολλοίς ένα διαλε-

κτικό χαρακτηριστικό⁴. Οι καταλήξεις αυτού του τύπου στην ονομαστική πρέπει να εννοηθούν ως ελεύθερα εναλλασσόμενοι τύποι, ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική εποχή, όπου πλέον δεν υπάρχουν αντιθέσεις μεταξύ βραχέων και μακρών φωνηέντων και όπου η κατάληξη -ας απλώς αυξάνει τη συχνότητα του φωνήματος /a/. Πρέπει να τονίσουμε και πάλι ότι τα επίθετα και τα κοινά ουσιαστικά (με την εξαίρεση ορισμένων γλωσσών οι οποίες αναφέρονται από τους λεξικογράφους γενικά με τον διαλεκτικό τους τύπο) είναι απολύτως προσαρμοσμένα στους κανόνες της αττικής κοινής⁵, όπως είναι φυσικό για τον τομέα που διέπεται από τη γραμματική⁶.

Η τάση για σίγηση του τελικού -ν θα πλήξει κυρίως την αιτιατική: κατά συνέπεια, στα «πρωτόκλιτα» θα αναπτυχθεί αιτιατική του τύπου *Πρωταγόρα, μαθητή*.

Η κλιτική σε -α (όπου υπήρχε) θα υποχωρήσει: το μοντέλο θα απαιτεί πλέον κλητική σε -η, όταν η ονομαστική είναι σε -ης και σε -α όταν η ονομαστική είναι σε -ας.

Γνωρίζουμε ήδη από τα πιο πρώιμα επιγραφικά κείμενα ότι αναπτύσσεται στα «πρωτόκλιτα» γενική σε -α, η οποία κατά την ελληνιστική τουλάχιστον περίοδο θα συμπέσει φωνητικά με την αιτιατική και τη δοτική. Η διάδοση και η επικράτηση αυτής της κατάληξης στην Κοινή πρέπει να οφείλεται στη μακεδονική⁷. Στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία εθεωρείτο γενικά ως δωρικό στοιχείο της Κοινής⁸, αλλά η πρώιμη εμφάνισή της στις επιγραφές της Μακεδονίας δεν μπορεί να σημαίνει παρά προέλευση από την τοπική διάλεκτο.

Στη δοτική, ο μονοφθογγισμός της διφθόγγου /a:i/ σε /a:/ και η συνακόλουθη σύμπτωση του τελευταίου με το /a/ μετά την απώλεια της αντίθεσης μεταξύ βραχέων και μακρών, είχε ως συνέπεια να έχει και η δοτική ενικού κατάληξη -[a]. Φυσικά, γραφές δοτικής -ΑΙ -ΗΙ ακόμα και σε κείμενα του γ' αι. μ.Χ. δεν σημαίνουν σε καμιά περίπτωση ότι η προφορά της διφθόγγου είχε διατηρηθεί αναλλοίωτη ως εκείνη την εποχή. Παραδείγματα αρκετά πρώιμα όπως από τον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας⁹ όπου εναλλάσσονται αδιάφορα καταλήξεις ΗΙ - Η (και ΩΙ - Ω) αλλά και αντίστροφες γραφές όπως *εἷ τι εἰ[σ]επράχθη(ι)* στο ίδιο κείμενο (Β, σιχ. 89-90) όπως και σε άλλα επίσημα κείμενα του γ' αι. π.Χ. δείχνουν ότι οι δίφθογοι με μακρό προτακτικό φωνήεν είχαν μο-

νοφθογγισθεί ήδη¹⁰.

Στον πληθυντικό αριθμό έχουμε ανάπτυξη ονομαστικής σε -ες, αποτέλεσμα συγχώνευσης με τα τριτόκλιτα, μερικές κατηγορίες από τα οποία είχαν αιτιατική πληθυντικού όμοια με την ονομαστική¹¹.

Για λόγους οικονομίας του παραδείγματος στην αιτιατική αναπτύσσεται κατάληξη όμοια με την ονομαστική, -ες αντί -ας. Κατά συνέπεια, είναι πιθανό ότι στον προφορικό λόγο, στον πληθυντικό των ονομάτων σε -ας/-ης ονομαστική, δοτική, αιτιατική και κλητική είναι πλέον ομόφωνες, αφού λήγουν όλες σε [-es]. Στον γραπτό όμως, στη Μακεδονία κατά την εξεταζόμενη περίοδο, δεν έχουμε ενδείξεις για εξελίξεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Έτσι, ήδη από τον β' αι. μ.Χ. η ομάδα των ονομάτων σε -ας/-ης που απαρτίζεται από τα παλιά τριτόκλιτα (τύπου Ἀδάμας/-α και Θεαγένης/-η, γείτων>γείτονας, φύλαξ>φύλακας), από παλιά δευτερόκλιτα (τύπου Δημήτριος>Δημήτρης, βλ. παρακ. § 1.3.2.) απομένει με δύο ή τρεις πτωτικές καταλήξεις σε κάθε αριθμό.

1.2. Στα θηλυκά, το νέο κλιτικό παράδειγμα που διαδέχεται αυτό των «πρωτόκλιτων» χαρακτηρίζεται από την πόλωση μεταξύ μιας ονομαστικής, δοτικής, αιτιατικής και κλητικής άσιγμης σε -α ή σε -η (κατά το αττικό πρότυπο, σύμφωνα με αυτά που εκθέσαμε παραπάνω για τα αρσενικά) και της σιγματικής γενικής, αντίστοιχα σε -ας ή σε -ης.

Στον πληθυντικό ισχύουν οι ίδιες μετακινήσεις με τα αρσενικά.

Όπως και σε αυτά τα τελευταία, στο πρότυπο των θηλυκών σε -α/-η ενσωματώθηκε ένας μεγάλος αριθμός «τριτόκλιτων». Σε αυτό χρησίμευσε ως διελκυστίδα η αιτιατική ενικού των «τριτόκλιτων» σε -α, η οποία συμπαρέσυρε το σύνολο της κατηγορίας αυτής προς τα παλαιά πρωτόκλιτα: από την αιτιατική προΐκα, Ἑλλάδα, για παράδειγμα, σχηματίστηκε ονομαστική (ή) προΐκα, (ή) Ἑλλάδα.

1.3. Στα θεματικά οι αλλαγές υπήρξαν λιγότερο σημαντικές, αν εξαιρέσει κανείς τη φωνητική σύμπτωση δοτικής και αιτιατικής (αμφότερες πλέον σε [-o]).

1.3.1. Η σύμπτωση οφείλεται στη μεν δοτική λόγω μονοφθογγισμού στην κατάληξη (/>:i/>/>:/>/o:/ (παραδείγματα από τον γ' αι. π.Χ.) και μετά την ισοχρονία των φωνηέντων στη σύμπτω-

ση του τελευταίου με το /o/), στη δε αιτιατική λόγω της σίγησης του τελικού έρρινου (-n) (παραδείγματα από τον γ' αι. μ.Χ. αλλά στον προφορικό λόγο θα ήταν πολύ παλαιότερο). Η φωνητική σύμπτωση των δυο πτώσεων και στις δυο κατηγορίες που εξετάστηκαν ως τώρα, θα έχει σοβαρές συνέπειες για την ύπαρξη της δοτικής. Λόγω του ανταγωνισμού που υφίστατο στις συντακτικές της λειτουργίες έτσι και αλλιώς από τη γενική και την αιτιατική, η δοτική δεν επεβίωσε μετά τη ρωμαϊκή εποχή. Ήδη στα πρωτοβυζαντινά κείμενα της Μακεδονίας συναντάμε φράσεις του τύπου *βῆθι τῷ δούλου σου Πρίσκου σὺν παντὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ* (Φίλιπποι, δ' αι. μ.Χ.¹²) που δείχνουν ότι η δοτική δεν υφίσταται πλέον.

1.3.2. Όπως σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές από την ελληνιστική εποχή και έπειτα, τα ονόματα σε -ιος (κυρίως παρωνύμια) και -ιον (ανθρωπωνύμια και προσηγορικά) παρουσιάζονται με τη μορφή -ις και -ιν αντίστοιχα¹³. Τα αρσενικά αυτού του τύπου θα συγχωνευθούν στην ομάδα των αρσενικών σε -HΣ ([-is]) καθώς πλέον είναι ομόφωνα και θα αποδοθούν στη γραφή με τον ίδιο τρόπο: Δημήτρης (<Δημήτριος), ΟΡΕΣΤΙΣ Βάττυνα, 192 μ.Χ.¹⁴.

1.3.3. Στα ουδέτερα πλέον δεν υπάρχει αντιπαράθεση παρά μόνο δύο καταλήξεις, στον μεν ενικό -[o] για την ονομαστική, (δοτική), αιτιατική¹⁵ (και καταχρηστικά κλητική¹⁶) και -[u] για τη γενική, στον δε πληθυντικό αντίστοιχα -[a] και [o(n)].

1.4. Και στις δυο ομάδες, και αυτή των ονομάτων σε -α(ς)/-η(ς) και αυτή των ονομάτων σε -ος ήδη από τον β' αι. μ.Χ. το κλιτικό σύστημα, όπως το γνωρίζουμε από τα νέα ελληνικά, έχει διαμορφωθεί. Οι επόμενες περίοδοι απλώς θα επιβεβαιώσουν τις τάσεις που διαγράφονται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, εγκατάλειψη της δοτικής και στον γραπτό λόγο, προοδευτική διαφοροποίηση των θηλυκών σε -ος, αχρηστία της κλητικής -ε.

1.5. Στην ομάδα των αθέματων που αποκαλούμε κοινά «τριτόκλιτα» συνέβησαν οι περισσότερες αλλαγές με ενσωμάτωση των διαφόρων κατηγοριών στα δυο πρώτα κλιτικά παραδείγματα που εξετάσαμε παραπάνω, κυρίως το πρώτο.

1.5.1. Όπως ήδη αναφέραμε, η δίοδος η οποία διευκόλυνε το πέρασμα προς την κατηγορία των παλιών πρωτόκλιτων ήταν η

αιτιατική ενικού, η οποία λόγω της φωνητικής της ομοιότητας με την αιτιατική των πρωτόκλιτων (σε -α επίσης, λόγω της σίγησης του τελικού έρρινου) βοήθησε στη σύγχυση ως προς την ονομαστική ενικού, και τελικά στο πέρασμα από τη μια κατηγορία στην άλλη. Τέτοια παραδείγματα έχουμε στη Μακεδονία από τον β' -γ' αι. μ.Χ.:

-*(έκ τῆς) προίκας*, ΠΙΕΡΙΑ Κίτρος, β' -γ' αι. μ.Χ.¹⁷ που δείχνει ότι η ονομαστική ήταν πλέον ή *προϊκα*,

-*τὴν έντομίδα*ν, Θεσσαλονίκη, γ' αι. μ.Χ.¹⁸, *τὴν θυγατέρα*ν, *τὴν μητέρα*ν (Βέροια, γ' αι. μ.Χ.¹⁹), *ἰκόναν* (ΒΟΤΤΙΚΗ Δουμπιά, β' αι. π.Χ.²⁰) κλπ.

1.5.2. Στα ονόματα με θέμα -*e/os*- η σύγχυση με τα παλιά πρωτόκλιτα (και τα μεν και τα δε σε -[is]) έχει αρχίσει ήδη από την κλασική περίοδο. Στη Μακεδονία οι νέοι τύποι είναι άφθονοι, πρώιμοι και αφορούν όλο το παράδειγμα:

-[*Ἡρακ*]λῆν, Βέροια, προ του 168 π.Χ.²¹,

-*Ἀνδροσθένην*, ΜΥΓΔΟΝΙΑ Δρυμός, «προγενεστέρα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς»²²,

-*Ἀγαθοκλῆ* (κλητική), Θεσσαλονίκη, β' αι. μ.Χ.²³,

-*Διονυσογένου*, Πέλλα, δ' -γ' αι. π.Χ.²⁴,

-*Ἐπικράτου*, Πέλλα, 300-250 π.Χ.²⁵,

-*Ἡρακλῆ Φυλάκωι*, Πέλλα, γ' -β' αι. π.Χ.²⁶,

-*Σωκράτη*, ΜΥΓΔΟΝΙΑ Ἅγιος Βασίλειος, "severisch"²⁷ κλπ.

1.5.3. Στον πληθυντικό αντίθετα έχουμε γενίκευση της ίδιας κατάληξης -*ες* στην αιτιατική και την ονομαστική:

-*τοὺς κείονες*, ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ Ppilep (:), 119/120 μ.Χ.(;)²⁸, *τὰς έντομίδες*, Θεσσαλονίκη, γ' αι. μ.Χ.²⁹, κλπ.

1.5.4. Ο όρος *ἥρωας*, πολύ συχνός ιδιαίτερα στα επιτύμβια της ύστερης ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, παρουσιάζει μια ποικιλία τύπων και κλίσης, είτε κατά τα «πρωτόκλιτα», είτε κατά τα «δευτερόκλιτα», η οποία ερμηνεύεται στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης των παλαιών τριτόκλιτων. Έτσι, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι μεσολάβησαν μερικοί αιώνες δισταγμού ή ακόμα και πολυτυπίας μέχρι να επιβληθεί τελικά το μοντέλο *ὁ ἥρωας/-α*, που γνωρίζουμε από τα νέα ελληνικά:

-*ἄνδρα ἥρωαν*, ΑΜΦΑΞΙΤΙΣ Ευρωπός, α' -β' αι. μ.Χ. (;)³⁰

-*Στη φράση (...) τὸν πατέρα (...) καὶ τὴν μητέρα καὶ (...) τὸν*

ἀδελφόν, ἦρωε (...), (ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ Sekirci, 81/82 ή 197/198 μ.Χ.³¹) με γραφή Ε αντί για ΑΙ, συνηθέστατη κατά την εποχή αυτή³², έχουμε πιθανότατα μια κλητική πληθυντικού (=ἦρωαι) κατά το παράδειγμα των αρσενικών σε -ας.

Η φωνητική ομοιότητα του ἦρωε (εκείνη την εποχή [iros]) με τα αρσενικά σε -ος δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για σύγχυση των δύο παραδειγμάτων:

-αιτιατική ἦρων, ΗΛΩΝΙΣ Ροδολίβος, απροσδιόριστης χρονολογίας³³.

Στο παράδειγμα Σώτιμον ἦρω (ίσως από την Αμφίπολη, α' αι. π.Χ.-α' αι. μ.Χ.³⁴) αυτός ο τύπος αιτιατικής ενδεχομένως οφείλεται στη (γραφική) επίδραση του παραδείγματος των θεματικών σε -ως (όπως ἄθως) από τα οποία ορισμένα σχηματίζουν αιτιατική χωρίς -ν. Αλλά είναι πιθανότερο ότι η εξασθένηση του τελικού ἔρρινου ευνοούσε την ανάπτυξη αυτού του είδους αντιστρόφων γραφών ή υπερδιορθώσεων.

-κλητική ἦρωε (χαῖρε), Αμφίπολις, β' αι. μ.Χ. (;)³⁵.

-δοτική με πολυάριθμα παραδείγματα εξ αιτίας της φωνητικής αλλά και γραφηματικής σύμπτωσης των δύο παραδειγμάτων: το γραφηματικό σύμπλεγμα ΩΙ στο ἦρωι (τρισύλλαβο) θεωρήθηκε ότι απέδιδε ένα [ο] όπως και στα θεματικά μετά τον μονοφθογγισμό της /ɔ: i/ και επομένως μπορούσε να δεχθεί την ίδια γραφή:

-Κλεοπάτρα ἦρω, ΒΟΤΤΙΑΙΑ Στενήμαχος, α' αι.π.Χ.-α' αι.μ. Χ.³⁶,

-τῶ υἱῶ ἦρω, ΠΕΛΑΓΟΝΙΑ Dunje, β' αι. μ.Χ. (;)³⁷,

-τῶ ἦρω, ΕΛΙΜΕΙΑ Ελάτη, 108/109 μ.Χ. (;)³⁸, κλπ.

1.5.5. Παραδείγματα του τύπου Ἡρακλῆ Φυλακῶι (Πέλλα, γ'-β' αι. π.Χ.³⁹) συνεχίζουν μια μακροχρόνια, ήδη από την αρχαϊκή εποχή και σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο, θεματοποίηση των αθεμάτων⁴⁰. Αντίθετα, είναι νεωτερικοί σχηματισμοί αυτοί του τύπου αὐτοκράτορας (περιοχή Εδέσσης, 305/306 μ.Χ.⁴¹), Μακεδόνου τόπος (Στόβοι, γ' αι. μ.Χ.⁴²) που δείχνουν τις απαρχές ενός άλλου ρεύματος μετασχηματισμών των παλιών τριτόκλιτων, το οποίο το ξαναβρίσκουμε ως παραλλαγή κοινωνικά προσδιορισμένη στα νέα ελληνικά: όπως είναι γνωστό, στο επίσημο νεοελληνικό ιδίωμα ένα μέρος των αρσενικών σε -ας ανάγει την καταγωγή του στα παλιά τριτόκλιτα, ο αὐτοκράτορας, ο πράκτορας, ο γείτονας, ο ἄρχοντας. Υπάρχουν όμως τύποι στον πληθυντικό, κοινοί, αλλά όχι

διδασκεί (επομένως απομονωμένοι και κοινωνικά στιγματισμένοι) όπως οι αρχόντοι, οι γειτόνοι, οι οποίοι προφανώς ανάγουν την καταγωγή τους στις διτυπίες της ρωμαϊκής εποχής που προανέφερα.

1.5.6. Σε ό,τι αφορά τα ουσιαστικά με χαρακτήρα *-e:w-* τύπου βασιλεύς, η Μακεδονία παρουσιάζει, όπως και άλλες περιοχές, αναπτύξεις χαρακτηριστικές της εποχής της Κοινής, αιτιατική ενικού σε *-ῆ* (που δεν θα πρέπει να συγχέεται με τους ίδιους τύπους που παρουσιάζουν από νωρίς ορισμένες διάλεκτοι, μεταξύ των οποίων και οι βορειοδυτικές⁴³) και δοτική πληθυντικού σε *-εῖσι*, αποκλειστικά στο λέξιμα γονεῖσι (Δίον, β' αι. μ.Χ.⁴⁴, Θεσσαλονίκη γ' αι. μ.Χ.⁴⁵ κλπ.), δημιουργία προφανώς της καθημερινής, προφορικής γλώσσας, είτε κατ' επίδραση της ονομαστικής πληθυντικού⁴⁶, είτε, πιθανότερα, λόγω προσαρμογής του χαρακτήρα της δοτικής πληθυντικού στο υπόλοιπο παράδειγμα⁴⁷ ([γονῖς], [γόνειον]/[γονῖον];, [γονῖσι]).

1.5.7. Παράλληλα, κατά την αυτοκρατορική πάντοτε περίοδο, συναντάμε στην ονομαστική καινούργιους σχηματισμούς, νέες καταλήξεις με οδοντικό ή έρρινο χαρακτήρα: (Φιλιππᾶς) Φιλίππᾶνα, σε απελευθερωτική επιγραφή από τη Λευκόπετρα⁴⁸, (Ἄρτεμᾶς) Ἄρτεμᾶνει τῶ ἀδελφῶ, ΜΥΓΔΟΝΙΑ «near the twelfth kilometre-stone on the Salonika-Serres road», β' αι. μ.Χ.(:)⁴⁹, (Ἐρμῆς) Ἐρμῆνος, ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ Σέρρες, γ' αι. μ.Χ.⁵⁰ Ἐρμῆνι, Θεσσαλονίκη, β' αι. μ.Χ.⁵¹, (Ἡρακλῆς), Ἡρακλῆδι, ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ Ὀρεινή, β' αι. μ.Χ.⁵², (Παπποῦς), Φλαβιανῶ τῶ ἰδίῳ τέχνῳ τῶ καὶ Παπποῦνι, Βέροια, 200-250 μ.Χ.⁵³ κλπ. και στα θηλυκά: Ζωσοῦς (ονομαστική), Λυγκηστική Ηράκλεια, β'-γ' αι. μ.Χ.⁵⁴, (Νεικοῦς) Νεικοῦνος τῆς πενθερᾶς, ΑΝΘΕΜΟΥΣ Γαλάτιστα, β' αι. μ.Χ.⁵⁵, (Μαντοῦς) Μαντοῦνι, Θεσσαλονίκη, περί τον β' αι. μ.Χ.⁵⁶, (Νηνακοῦς) τῆ ἐπιλεγομένη Νηνακοῦδι, Αμφίπολις, β'-γ' αι. μ.Χ.⁵⁷, (Ἐπιμέλεια) Ἐπιμελεάδι⁵⁸, ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ Σέρρες, 136 μ.Χ.⁵⁹, (Ἀγάθεια) Ἀγαθεᾶνι, Θεσσαλονίκη, περί τον α' αι. μ.Χ.⁶⁰, (Ἄρτεμις) Ἄρτεμῖνι⁶¹, Θεσσαλονίκη, β'-γ' αι. μ.Χ.⁶², ΛΥΓΚΗΣΤΙΣ Gomo Sirsi, γ' αι. μ.Χ.⁶³ κλπ.

Αυτοί οι σχηματισμοί δεν είχαν καμία επίδραση στη γλώσσα καθώς ήταν περιορισμένοι στην ονομαστική, δεν είχαν δε συνέχεια

στα νέα ελληνικά.

2. Σε ό,τι αφορά τα ρήματα, η γενική τάση είναι, όπως και στα ονόματα, ο περιορισμός των αθεμάτων, η ομοιομορφία στο εσωτερικό του παραδείγματος με περιορισμό των πολυθέματων παραδειγμάτων και η ενίσχυση του θεματικών παραδειγμάτων.

2.1. Ο περιορισμός των πολυθέματων παραδειγμάτων (=suppléance) είχε ως αποτέλεσμα την εξομάλυνση και τη δημιουργία τύπων από το ίδιο θέμα. Για παράδειγμα, ήδη από τα προχριστιανικά χρόνια, έχουμε παραδείγματα του τύπου *ἦτο* (*οὔτος ἕως ἔξῃ κεχαρισμένος ἦτο φίλοις[ι]*), ΔΕΡΡΙΟΠΟΣ *Debrešte*, β' -α' αι. π.Χ.⁶⁴ ή *ἀνέθηκαν* (Θεσσαλονίκη, α' αι. μ.Χ.⁶⁵), *οἶδαμεν* (Βέροια, 181 μ.Χ.⁶⁶) *ἀνατίθειμε*, φωνητικά ([*anatiθime*] (ΛΥΓΚΗΣΤΙΣ *Suvodol*, 307 μ.Χ.⁶⁷) με επέκταση του θέματος της ενεργητικής στη μέση φωνή.

2.2. Ο περιορισμός των αθεμάτων γίνεται ιδιαίτερα έντονος στα απαρέμφατα με διασταυρώσεις μεταξύ των διαφόρων θεμάτων και καταλήξεις κατά τα θεματικά. Τέτοιοι σχηματισμοί δείχνουν ότι το απαρέμφατο έτεινε να εξαφανισθεί στον προφορικό λόγο γι' αυτό και η αμηχανία για τη γραμματική του μορφή που διαφαίνεται στον γραπτό λόγο.

-*ἀνατιθήμειν* (ΒΟΤΤΙΑΙΑ Αρσένι, 232 μ.Χ.⁶⁸) απαρέμφατο ενεργητικού ενεστώτα με θέμα *ἀνα-τιθημ-* και κατάληξη *-ειν* όπως *λύειν*, *ἀναθειν* (Θεσσαλονίκη, 187 π.Χ.)⁶⁹ με την ίδια τάση για σχηματισμό κατά τα θεματικά, *θοῦν* (Θεσσαλονίκη, γ' αι. μ.Χ.⁷⁰) με κατάληξη κατά τα ρήματα σε *-όω*, ίδια τάση για θεματοποίηση, *τεθῆν* (Θεσσαλονίκη, περί τον β' αι. μ.Χ.⁷¹) με θεματοποίηση (κατάληξη *-ειν [in]*, η οποία φυσικά την εποχή αυτή μπορεί να αποδοθεί με *-HN*) κλπ.⁷²

Στο ίδιο πλαίσιο (αλληλεπίδραση μεταξύ διαφόρων παραδειγμάτων) ερμηνεύονται οι διασταυρώσεις τύπου *κατεθόμην*, Θεσσαλονίκη, λίγο προ του 212 μ.Χ.) και *ἐ<θ>όμην*, Θεσσαλονίκη, περί τα τέλη του γ' αι. μ.Χ.⁷³.

2.3. Από τον β' αι. μ.Χ. παρουσιάζονται συχνά παραδείγματα συγχύσεως μεταξύ των διαφόρων τύπων αορίστων: οι αόριστοι σε *-(σ)α* εμφανίζονται με καταλήξεις αορίστων σε *-ον*, *-όμην* και το αντίστροφο, λόγω της αλληλεπίδρασης των τύπων του προφορικού και γραπτού λόγου⁷⁴: *ἀνέθηκον*, ΛΥΓΚΗΣΤΙΣ

Vašarejca, 200-250 μ.Χ.⁷⁵, β' εν. πρόσ. σε -ες (όπως ἔλαβες), ἔδωκες (Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁷⁶) κλπ.

Αλλά οι αόριστοι σε -(σ)α θα υπερτερήσουν τελικά των θεματικών του τύπου ἔλιπον τα σημάδια της εξέλιξης είναι εμφανή από αυτή την περίοδο, με μεγάλη συχνότητα, όχι μόνο των παραδειγμάτων τύπου εἶπα, εἶπαν, τα οποία εξ άλλου αφθονούν παντού από την ελληνιστική τουλάχιστον εποχή, αλλά και με τη δημιουργία τύπων όπως ἐπέτυχα, Θεσσαλονίκη, τέλη ε' αι. μ.Χ.⁷⁷, στις μετοχές, π.χ. γενάμενον, Θεσσαλονίκη, 240/241 μ.Χ. ή λίγο αργότερα⁷⁸.

2.4. Όπως είναι γνωστό, από τις τρεις μεγάλες κατηγορίες συνηρημένων, μόνο η μία, σε -άω, θα επιβιώσει στη νεοελληνική Κοινή. Η τάση για σύγχυση των δύο κατηγοριών, σε -άω και σε -έω διαφαίνεται ήδη από την περίοδο που εξετάζουμε: τύποι όπως νικοῦσιν (Αμφίπολις δ'-ε' αι. μ.Χ.⁷⁹), [δ]ορμού[μεν]ος, (Θεσσαλονίκη, ε'-στ' αι. μ.Χ.⁸⁰) αναγγέλλουν τους τύπους της νεοελληνικής, γραπτής τουλάχιστον, γλώσσας.

2.5. Η χρονική αύξηση σε άτονη συλλαβή παρουσιάζει σημαία υποχωρήσεως· για παράδειγμα, έχουμε τύπους όπως οἰκοδόμησεν, Στόβοι, περί το 500 μ.Χ.(;) ⁸¹ αντί του αναμενομένου ὠκοδόμησεν είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς πώς σχηματίστηκε ο τύπος: ο μονοφθογγισμός του /οι/ είχε ως αποτέλεσμα την προφορά [iko-], γεγονός που εμπόδισε τη λειτουργία του μηχανισμού που ασφαλώς εξακολουθούσαν να διδάσκουν στα σχολεία, ενεστῶτας οἰ-, παρατατικός, αόριστος ὠ-.

2.6. Επί πλέον οι εξελίξεις στον τομέα της φωνητικής δημιουργήσαν και σε κάθε έγκλιση ομόφωνους τύπους. Αυτό μοιραία, για λόγους οικονομίας της γλώσσας, οδήγησε μερικές από αυτές, με κάποια σημασιολογική συγγένεια μεταξύ τους, σε εξαφάνιση. Για παράδειγμα, η απώλεια της ευκτικής σε όφελος της υποτακτικής, ή η σύγχυση ανάμεσα στον αόριστο υποτακτικής και τον μέλλοντα οριστικής. Έχουμε ήδη παραδείγματα του τύπου ἐάν δέ μὴ ποιήσουσιν, τότε ὁ χαλκός ἔστω... ΟΔΟΜΑΝΤΙΚΗ Κώμη Ολδηνών (;), β' αι. μ.Χ. (;) ⁸², όπου ο υπογραμμισμένος τύπος κατέχει τη θέση του ποιήσωσι.

Οι φωνητικές μεταβολές δημιούργησαν τέσσερις στους έξι απόλυτα ομόφωνους τύπους ανάμεσα στους δύο χρόνους:

ΑΟΡΙΣΤΟΣ ΥΠΟΤΑΚΤΙΚΗΣ

ΜΕΛΛΟΝΤΑΣ ΟΡΙΣΤΙΚΗΣ

-[so]	-[so]
-[sis]	-[sis]
-[si]	-[si]
-[some(n)]	-[some(n)]
-[site]	-[sete]
-[sosi(n)]	-[susi(n)]

Αλλά αυτή η διαφορά θα ήταν ελάχιστα αντιληπτή, ιδιαίτερα σε μια περιοχή όπως η Μακεδονία, όπου /e/ και /o/ είχαν κανονικά πολύ κλειστή προφορά, όταν δεν συνέπιπταν αντίστοιχα με τα /i/ και /u/. Οι φωνητικές μεταβολές προστέθηκαν σε σημασιολογικούς λόγους που οδήγησαν κατά την αυτοκρατορική εποχή τα δυο παραδείγματα σε πλήρη σύγχυση, ακόμα και όταν αόριστος και μέλλοντας σχηματίζονταν από διαφορετικά θέματα (στην περίπτωση του οἶσω και ἐνέγκω για παράδειγμα). Οι συντακτικές συνέπειες είναι πλέον αυτονόητες: ο μοναδικός τύπος (στην περίπτωση του πράξω για παράδειγμα) ή οι δύο, ελεύθερα εναλλασσόμενοι τύποι (στην περίπτωση του ἐρῶ/εἶπω για παράδειγμα) θα μπορούν να έχουν εφεξής ίδια ή διαφορετική σημασία και ποιόν ενεργείας, ανάλογα με τα συμφραζόμενα.

2.7. Στις μετοχές παρατηρείται εμφάνιση άκλιτων τύπων προδρομικών του τύπου της ενεργητικής μετοχής της νέας ελληνικής: [M]ημόριον δι[α]φέροντα [τ]ῆ ἀγιωτά[τ]η ἐκλισία (Ἐδεσσα, ε' -στ' αι. μ.Χ.⁸³), κοιμη(τή)ριν διαφέροντα Πελαγίας καὶ Στεφάνου (...), Θεσσαλονίκη, ε' -στ' αι. μ.Χ.⁸⁴ και πολυάριθμες ανάλογες εκφράσεις πάντοτε με αυτή τη μετοχή που σημαίνει "(ταφικό μνημείο) που ανήκει στον...". Είναι κατά τη γνώμη μου ασφαλές ότι κατά τον δ' αι., περίοδο κατά την οποία έχουμε τα πρώτα παραδείγματα αυτού του είδους, η ενεργητική μετοχή απέκτησε ένα άκλιτο τύπο τον οποίο συναντάμε εδώ σε μια νομική έκφραση. Μεταξύ του ι' και του ιγ' αι. μ.Χ. στην κατάληξη αυτή προσετέθη ένα -ς⁸⁵ κι έτσι ολοκληρώθηκε ο σχηματισμός της νεοελληνικής ενεργητικής μετοχής.

3. Καταλήγοντας, θα πρέπει να επιμείνω στα εξής σημεία: φωνητικές και φωνολογικές αλλαγές από τις οποίες εξαρτάται η

μορφολογία επηρέασαν καθοριστικά τα κλιτικά συστήματα και των ονομάτων και των ρημάτων:

-καθιστώντας ομόφωνες πτωτικές καταλήξεις ή ολόκληρα ρηματικά παραδείγματα. Με όσους από τους ομόφωνους τύπους υπήρχε ήδη και συντακτική συνάφεια, εξαφανίστηκε ο πιο περίπλοκος προς όφελος του πιο εύχρηστου.

Βλέπουμε ότι από τη ρωμαϊκή εποχή, τα βασικά σημεία του ρηματικού και του ονοματικού συστήματος της νεοελληνικής είναι ήδη διαμορφωμένα. Άλλα βρίσκονται υπό διαμόρφωση (οι μετοχές για παράδειγμα), άλλα κάνουν την εμφάνισή τους στον γραπτό λόγο, αλλά με τέτοιες αποκλίσεις από τους κλασσικούς γραμματικούς κανόνες που πιθανώς δείχνουν ότι είχαν ήδη περιοριστεί δραστικά στον προφορικό (τα απαρέμματα για παράδειγμα, ή οι τύποι της δοτικής). Και η γραφή βεβαίως δεν μπόρεσε να εμποδίσει την οριστική τους εξαφάνιση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως είναι γνωστό η Μακεδονία είχε, ανάλογα με τις εποχές, μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση από αυτή. Τα εν λόγω σύνορα καλύπτουν, λιγότερο ή περισσότερο, την έκταση που είχε η Μακεδονία κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της περιόδου που καλύπτει η μελέτη αυτή: βλ. F. Papazoglou, *Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine*, ANRW II. 7.1 (1979), 328-338.
2. Για εκτενή διαπραγμάτευση του προβλήματος βλ. Cl. Brixhe, *Morphonologie ou morphographémie? A propos de quelques variations graphiques en grec ancien*, BSL 84, 1989, 21-54.
3. Πρβ. R. Hodot, *Le dialecte éolien d'Asie. La langue des inscriptions. VIIe s. a.C.-IVe s. p.C.*, Paris 1990, 22-23.
4. Για παραδείγματα βλ. *Α. Παναγιώτου, στην *Άρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη 1983 [1986], 422-424 (αρσ.) και 420-422 (θηλ.).
5. Μοναδική επιγραφική εξαίρεση ο τύπος χειριστᾶ (Αμφίπολις, 221-179 π.Χ., "Διάγραμμα" του Φιλίππου Ε', Moretti, ISE, 108-114, αρ. 114, στ. Α³.
6. Βλ. Brixhe & Panayotou 1988, 256.
7. Βλ. ήδη Brixhe & Panayotou 1988, 251 όπου μπορεί κανείς να βρει

παραδείγματα από τη Μακεδονία.

8. Βλ. για παράδειγμα Thumb 1901, 66.
10. Π.χ. ἡ κα[θεύδον]τα φύλακα[ι], Αμφίπολις, 221-179 π.Χ., διάγραμμα του Φιλίππου Ε', Moretti, *ISE*, 108-114, αρ. 114, στ. Α¹ 5-6.
11. Βλ. Brixhe 1987, 66 § 3.1.2.3.
12. Επίκληση, Feissel 1983, 192-193, αρ. 227 με πανομοιότυπο.
13. Για το φαινόμενο βλ. Panayotou 1990, τόμ. ΙΙΙ, 446-453, §§ 9.2.1.121-9.2.1.123 με παραδείγματα.
14. Ψήφισμα, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, αρ. 186, πίν. 72-73, στ. IV₅₀.
15. Παρά τη συντηρητικότητα στη γραφή, υπάρχουν παραδείγματα όπως τέκνο (Αμφίπολις, γ' αι. μ.Χ. - χρονολογία κατά Δ. Λαζαρίδη, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα. Όδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα 1969, 116 - επιτύμβια, *SEG* 35, 1985, 713).
16. Ως γνωστόν, κλητική υπάρχει μόνο για τα φυσικά πρόσωπα, επομένως μόνο τα ανθρωπωνύμια τύπου Στεφάνιον, Φιλημάτιον μπορούν να έχουν.
17. Επιτύμβια, J.M.R. Cormack, στα *Μελετήματα Λαούρδα*, 1975, 111, αρ. 1, εικ. 12.
18. Επιτύμβια, *IG* X 2.1, 500.
19. Επιτύμβια, *SEG* 12, 1955, 319 a₂, b₂.
20. Επιτύμβιο επίγραμμα, *SEG* 28, 1978, 541_g; πρβ. *SEG* 32, 1982, 633.
21. Γυμνασιαρχικός νόμος, *SEG* 27, 1977, 261, A₂₆.
22. Επιτύμβια, Δήμιτσας 1896, 574, αρ. 681 : AN[Δ]ΟΣΘΕΝΗΝ (*sic*).
23. Επιτύμβια, *IG* X 2.1, *901.
24. Επιτύμβια, *SEG* 30, 1980, 582.
25. Επιτύμβια, *SEG* 24, 1969, 549.
26. Αναθηματική, Th. Hadjisteliou, *AJA* 77, 1973, 69-70, αρ. 2.
27. Επιτύμβια, A. Rüschi, *JDAI* AA 84, 1969, 178-179, αρ. R 88, εικ. 94.
28. Αναθηματική επιγραφή, Δήμιτσας 1896, 310-312, αρ. 272; πρβ. F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine à l' époque romaine*, Ec. Fr. d'Athènes, Paris 1988, 299.
29. Επιτύμβια, *IG* X 2.1, 621.

30. Θ. Σαββοπούλου, *Ευρωπός, Ευρωπός* 1988, 31-32, αρ. 1, εικ. 11.
31. Η ακριβής χρονολογία εξαρτάται από το αν το έτος ΘΚΣ (229) στον λίθο θα πρέπει να υπολογισθεί σύμφωνα με την ακτιακή χρονολογία ή με τη χρονολογία της Επαρχίας. Επιτύμβια, N. Vulic, *Spomenik* 71, 1931, 179-180, αρ. 475 (=του ιδ., *Spomenik* 98, 1941-48, 180, αρ. 379 με φωτογραφία).
32. Η ενεπίγραφη επιφάνεια μοιάζει, βάσει της φωτογραφίας, στα δεξιά ανέπαφη· κατά συνέπεια, η αποκατάσταση ήρωε[ς] δεν φαίνεται πιθανή.
33. Επιτύμβια, *SEG* 33, 1983, 542.
34. Επιτύμβια P. Collart & P. Devambe, *BCH* 55, 1931, 172-173, αρ. 1, πίν. VII 1.
35. Επιτύμβια, X. Κουκούλη, *ΑΔ* 26, 1971 (B₂, Χρον.), 417, πίν. 411α.
36. Επιτύμβια, *Bull. Epigr.* 1967, 350.
37. N. Vulič, *Spomenik* 71, 1931, 153, αρ. 385.
38. Απελευθερωτική πράξη, Ριζάκης & Τουράτσογλου 1985, 68-69, αρ. 59, πίν. 22, στ. Β₄.
39. Αναθηματική, Th. Hadjisteliou *AJA* 77, 1973, 69-70, αρ. 2.
40. Βλ. π.χ. O. Masson, *ArchClass* 25-26, 1973-1974 [1976], 428-431· του ιδ., *MH* 43, 1986, 252. Πρβ. P. Chantraine, *DELG*, s.v. φύλαξ.
41. Μιλιοδείκτης, L. Gounaropoulou & M. Hatzopoulos, *Les milliardaires de la Voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 1) Athènes 1985, 44-45, μλ. VIII επιγρ. Α, στίχ. 3.
42. Χάραγμα, J. Wiseman, *AJA* 88, 1984, 578, σημ. 60.
43. Thumb 1901, 92-94· J.L. Perpillou, *Les substantifs grecs en -εύς*, Paris 1973, 64.
44. Επιτύμβια, J.M.R. Cormack, στα *Μελετήματα Λαούρδα*, 1975, 106.
45. Επιτύμβια, *IG* X 2.1, 308.
46. G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques de Bulgarie*, Sofia 1943, 124 με προγενέστερη βιβλιογραφία.
47. Brixhe 1987, 64 §3.1.0
48. Χωρίς χρονολογία, αλλά πάντως αυτοκρατορικής περιόδου, Φ. Πέτσας, στα *Πρακτικά του Η' διεθνούς συνεδρίου Έλληνικής και Λατινικής επιγραφικής*, Αθήνα 1982 [1984], 289.
49. Επιτύμβια, *SEG* 1, 1923, 277.

50. Ανάθημα ακολουθούμενο από κατάλογο ονομάτων, *SEG* 30, 1980, 590, στίχ. 28.
51. Επιτύμβιο, *IG X* 2.1, *694.
52. Αναθηματική, *SEG* 30, 1980, 593.
53. Επιτύμβια, J.M.R. Cormack, *ABSA* 58, 1963, 28, αρ. 17, πίν. 7.
54. Επιτύμβια, Δήμιτσας 1896, 259, αρ. 220.
55. Επιτύμβια, *SEG* 1, 1923, 281.
56. Επιτύμβια, *IG X* 2.1, *904.
57. Επιτύμβια, P. Perdizet, *BCH* 18, 1894, 424-425, αρ. 6· πρβ. του ιδ., *BCH* 19, 1895, 109, σημ. 1.
58. Υπενθυμίζουμε ότι τουλάχιστον μπροστά από φωνήεν το Ε είναι μια από τις γραφές που αποδίδουν [i].
59. Επιτύμβια, *SEG* 30, 1980, 598.
60. Επιτύμβια, *IG X* 2.1, *845.
61. Ή διαφορετικές γραφές.
62. Επιτύμβια, *IG X* 2.1, *845.
63. Δίγλωσση (ελληνική και λατινική) επιτύμβια στήλη, *SEG* 24, 1969, 492. Η χρονολόγηση είναι αυτή του H.-G. Pflaum, *Cohors I Flavia Bessorum et cohors I Ulpia Trajana Cugernorum*, *Chiron* 4, 1974, 453-456 (εδώ ενδιαφέρει η σελ. 453). Το λατινικό κείμενο φέρει *Artemini*.
64. Επιτύμβιο επίγραμμα, *SEG* 26, 1976/77, 730.
65. Δωρεά, *IG X* 2.1, 259, στίχ. 14· πρβ. *SEG* 30, 1980, 622.
66. Επιστολή, *SEG* 36, 1986, 590₁₅.
67. Απελευθερωτική πράξη με ανάθεση, Düll 1977, 381-382, αρ. 210.3.
68. Απελευθερωτική πράξη, M. Delacoulonche, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, VIII, Paris 1859, 93, 244, αρ. 29₈₋₉. Η συγκέντρωση των παραδειγμάτων αυτού του τύπου και η μελέτη μέσα στα συμφραζόμενά τους δείχνει σαφώς ότι το παράδειγμα που ανέφερα δεν έχει καμία σχέση με διαλεκτικό τύπο της αρχαίας μακεδονικής, όπως υποστηρίχθηκε (M. Hatzopoulos, *BCH* 111, 1987, 410-411). Γραμματικώς εξάλλου δεν θα μπορούσε να έχει: κανένας όρος που διέπεται από τη γραμματική δεν έχει διατηρηθεί στη Μακεδονία τον γ' αι. μ.Χ. Αλλά ακόμα και αν ήταν διαλεκτικός ο σχηματισμός αυτός, θα ήταν γραμματικώς εσφαλμένος (θα περίμενε κανείς *τιθε-μειν*). Το οιονεί παράλληλο που αναφέρεται από επιγραφή της Λευκόπετρας είναι μάλλον ρήμα: βλ. Panayotou 1990, τόμ. III, 594 § 9.12.12.

69. "Διάγραμμα" του Φιλίππου Ε', *IG X 2.1*, 36
70. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 500₁₁.
71. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 478₁₂.
72. Πρβ. τους τύπους *ἀφιστάνειν*, *καθιστάνειν*, ή *ἀποκαθιστάν* (F.T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, II Morphology, Milan 1981, 379).
73. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 566.
74. Brixhe 1987, 85-86.
75. Αναθηματική επιγραφή, L. Robert, *Hellenica I*, 1940, 76-77· χρονολόγηση σύμφωνα με την Düll 1977, 306, αρ. 73.
76. Επιγραφές σε μωσαϊκό, Feissel 1983, 101-102, αρ. 107.
77. Επιγραφές σε μωσαϊκά, Feissel 1983, 97-99, αρ. 103 A₁, πίν. XXIII.
78. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 214₇₋₈, πρβ. G. Daux, *BCH* 101, 1977, 347.
79. Επίκληση στον σταυρό, Feissel 1983, 178, αρ. 212, πίν. L.
80. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 365· Feissel 1983, 135-136, αρ. 141, πίν. XXXI.
81. Αφιέρωμα ενός επισκόπου, Feissel 1983, 230-231, αρ. 274.
82. Δωρεά, M. Guarducci, *SMSR* 14, 1938, 168-172, στίχ. 9-10.
83. Επιτύμβια, Feissel 1983, 35-36, αρ. 14, πίν. IV.
84. Επιτύμβια, *IG X 2.1*, 336· Feissel 1983, 144, αρ. 154, πίν. XXXIV.
85. Η χρονολογία αυτή δίδεται σύμφωνα με τον A. Mirambel, *BSL* 61.1, 1966, 186-187.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BRIXHE 1987: BRIXHE, Cl., *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*², Nancy.
- BRIXHE & PANAYOTOU 1988: BRIXHE, Cl., & PANAYOTOU A., *L'atticisation de la Macédoine : l'une des sources de la Koiné*, *Verbum* 11, 245-260.
- ΔΗΜΙΤΣΑΣ 1896: ΔΗΜΙΤΣΑΣ Μ., *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένωνι καὶ μνημείοις σωζομένοις ...* Ἀθήναι.
- DÜLL 1977 : DÜLL, S. Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler, München.
- FEISSEL 1983: FEISSEL, D., *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine. Du IIIe au VIe s.*, Ec. Fr. d'Athènes, Paris.
- MORETTI, ISE: MORETTI, L., *Iscrizioni storiche ellenistiche*, τόμ. II, Firenze 1976.
- PANAYOTOU 1990: PANAYOTOU, A., *La langue des inscriptions grecques de Macédoine (IVe s. a.C.-VIIe s. p.C.)* διδ. διατριβή, Nancy.
- ΡΙΖΑΚΗΣ & ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1985: ΡΙΖΑΚΗΣ, Θ. & ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Γ., *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας*, τόμ. Α' Ἀθήνα.
- THUMB, A.: *Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Beiträge zur Geschichte und Beurteilung der Κοινή*, Strassburg 1901.

Λέξεις - Κλειδιά

Κοινή, η Κοινή στη Μακεδονία, γραπτός-προφορικός λόγος, συντηρητισμός του γραπτού λόγου, συντηρητικές γραφές των μορφμάτων, εξέλιξη συστημάτων ονομάτων και ρημάτων.